

Rafał Iwański

<https://orcid.org/0000-0001-6345-9677>

Uniwersytet Szczeciński, Katedra Pedagogiki Społecznej

Paweł Jaskuła

<https://orcid.org/0000-0002-7219-2473>

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Katedra Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych

Zuzanna Rataj

<https://orcid.org/0000-0001-7442-0030>

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Katedra Socjologii i Etyki Gospodarczej

Autorka do korespondencji: Zuzanna Rataj, zuzanna.rataj@ue.poznan.pl

SYSTEMY EMERYTALNE NA BIAŁORUSI, W KIRGISTANIE I KAZACHSTANIE W PERSPEKTYWIE STARZENIA SIĘ POPULACJI

Streszczenie: Artykuł stanowi porównanie zmian zachodzących w systemach emerytalnych na Białorusi, w Kirgistanie i Kazachstanie w perspektywie starzejących się społeczeństw. Autorzy ukazują, że kraje powstałe po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) nie są homogeniczne w kontekście systemów emerytalnych. W celu uwzględnienia różnic między nimi porównane zostały sposoby obliczania obecnych i przyszłych emerytur, wydatki państw na te cele oraz prognozy demograficzne do 2050 roku. Różnice obserwowane między systemami emerytalnymi omawianych krajów ukazują różny stopień zagrożenia prawidłowego funkcjonowania aktualnie istniejących systemów emerytalnych, w wyniku przyrostu populacji osób w wieku 65+. Modele oparte na zasadzie solidarności pokoleniowej mogą być efektywne pod warunkiem, że dany kraj posiada rezerwę demograficzną.

Słowa kluczowe: starzenie się społeczeństwa, systemy emerytalne, rynek pracy, gerontologia.

Klasyfikacja JEL: J11, J14, J26.

THE SOCIAL SECURITY SYSTEMS IN BELARUS, THE REPUBLIC OF KYRGYZSTAN AND KAZAKHSTAN IN PERSPECTIVE OF THE AGING POPULATION

Abstract: This paper is a well-detailed comparative study of the reforms and changes that have come into existence in the social policies in Belarus, The Republic of Kyrgyzstan and Kazakhstan since the collapse of the USSR. Presenting numbers and statistics essentially concentrate on the phenomenon of the aging populations in the analysed countries. The principal purpose of this investigation is the presentation of the diversity of social security systems (with a particular emphasis on pension schemes) which emerged in the chosen post-soviet republics after their gaining independence after 1991. The research encompasses a specific comparison of several variables: the unique approach of the described countries regarding the calculation of current and future pensions, the structure of budget social expenditures in the last decade and their demographic forecast until 2050. Our distinctive study of pension schemes exposes a very different range of potential threats associated with the correct functioning of currently existing social security systems in the investigated cases. The reason is the significant increase in the number of pensioners (those people above 65 years old) there. The models based on the solidarity pension scheme will only be able to be retained in the countries with a positive population growth trend.

Keywords: ageing population, pension systems, labour market, gerontology.

Wstęp

Starzenie się populacji w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Azji Środkowej stanowi wyzwanie dla systemów opieki zdrowotnej, zabezpieczenia społecznego, w tym emerytalnego, czy pomocy społecznej. Należy podkreślić, że dobrze funkcjonujący system zabezpieczenia społecznego wpływa na poziom kapitału ludzkiego przede wszystkim przez łagodzenie ubóstwa (Litwiński, 2017, s. 92). Kształt obecnie funkcjonujących systemów emerytalnych w różnych krajach zależy od kontekstu historycznego, aktualnego poziomu rozwoju gospodarczego czy prognoz demograficznych. Autorzy podjęli próbę analizy systemów emerytalnych trzech wybranych krajów powstałych po upadku Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) w kontekście starzejących się społeczeństw.

Celem artykułu jest ocena systemów emerytalnych Kirgistanu, Kazachstanu i Białorusi pod kątem zabezpieczenia potrzeb, wynikających z procesu starzenia się społeczeństw tych krajów. W celu uwzględnienia różnic między krajami porównane zostały sposoby obliczania obecnych i przyszłych eme-

rytur, wydatki państw na te cele oraz prognozy demograficzne do 2050 roku. Wybór tych państw wynikał z różnorodności ich systemów emerytalnych oraz struktury demograficznej. Białoruś, jako jedyna, dziedzicząca rozwiązania systemu radzieckiego PAYG (*pay-as-you-go*), charakteryzuje się obecnie szybko starzejącą się populacją (podobnie jak państwa Europy Zachodniej). Kazachstan, posiadający najbardziej sprywatyzowany system emerytalny, zachowa w 2050 roku dzisiejszą strukturę populacyjną, a największy procentowy jej przyrost zostanie odnotowany, w założonym przez autorów tekstu horyzoncie czasowym, w Kirgistanie. Kraj ten charakteryzuje się najbardziej zawiłym systemem ochrony socjalnej osób w wieku poprodukcyjnym, gdyż dla części populacji ciągle funkcjonuje system emerytury obywatelskiej (PAYG), który jest systematycznie zastępowany przez rozwiązania bazujące na akumulacji składek socjalnych, comiesięcznie odciąganych od pensji osoby aktywnej zawodowo, na specjalne konto mające w przyszłości stanowić jej bezpośrednie zabezpieczenie emerytalne.

1. Starzenie się populacji w wybranych krajach byłego Związku Radzieckiego

W efekcie rozwiązania Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich z dniem 25.12.1991 roku powstało 15 niezależnych od siebie państw (Krawczyk, 2016). Wśród nich na szczególną uwagę zasługują Białoruś, Kirgistan oraz Kazachstan, których system emerytalny jest przedmiotem niniejszego artykułu. Państwa te w ciągu ostatnich 27 lat przeszły transformację systemów emerytalnych oraz socjalnych. Dziedzicząc nieefektywne rozwiązania promowane w czasie istnienia ZSRR (o czym szerzej pisali m.in. Madison (1982, s. 13–25), Muller (2002, s. 158–165) czy Smith (2012, s. 385–387), kraje te musiały się zmierzyć ze znaczącymi ograniczeniami. Należał do nich niski wiek emerytalny (60 lat dla mężczyzn, 55 lat dla kobiet), brak dotacji pochodzących z budżetu ZSRR oraz konieczność utrzymania systemu repartycyjnego. Ten cechuje się obligatoryjnością wypłacania stabilnych rent emerytalnych, bez względu na wnoszone składki przez emeryta w czasie jego aktywności zawodowej. Ich utrzymanie bierze zatem na siebie pracująca populacja danego kraju (Wong, 2015, s. 1–2).

Jednym z dominujących czynników mających wpływ na wydolność poszczególnych systemów emerytalnych jest liczba osób starszych, które nabyły uprawnienia do świadczeń emerytalnych w stosunku do liczby ludności w wieku produkcyjnym. Drugim ważnym czynnikiem jest średnia długość życia

w danym kraju, co się przekłada na czas pobierania świadczeń emerytalnych, szczególnie jeśli obowiązuje niski próg wieku uprawniający do przechodzenia na emeryturę (Iwański, 2017, s. 121).

Dla analizowanych krajów średnia długość życia w 2017 roku wynosiła: około 74 lat w przypadku Białorusi, 72 lat Kazachstanie i 71 lat w Kirgistanie. Na tle krajów zrzeszonych w OECD (80 lat) czy też Unii Europejskiej (80 lat), z którą Białoruś graniczy, jest to liczba znacząco niższa (World Bank, 2019). Według prognoz demograficznych opracowanych przez Bank Światowy (2019), w połowie XXI wieku średnia długość życia wzrośnie w analizowanych krajach do 76–78 lat dla obydwu płci.

Tabela. 1 Struktura ludności według ekonomicznych kategorii wieku w Białorusi, Kazachstanie i Kirgistanie w latach 1990–2017 oraz prognozy do 2050 roku

Kraj	Kategorie wieku	1990	2000	2010	2017	2020	2030	2040	2050
BLR	przedprodukcyjny	22,9	18,5	14,8	16,7	17,4	16,6	15,3	16,6
	produkcyjny	66,4	68,0	71,2	68,5	66,9	63,6	63,1	59,6
	poprodukcyjny	10,7	13,5	14,0	14,8	15,6	19,8	21,6	23,9
KAZ	przedprodukcyjny	31,4	27,6	24,0	27,9	28,9	24,6	22,0	22,3
	produkcyjny	62,7	65,6	69,1	65,1	63,6	65,0	66,3	64,5
	poprodukcyjny	5,9	6,8	6,8	7,0	7,5	10,4	11,7	13,2
KGZ	przedprodukcyjny	37,4	34,9	29,9	31,8	32,5	28,2	24,9	24,1
	produkcyjny	57,5	59,6	65,6	63,7	62,5	63,9	65,5	64,9
	poprodukcyjny	5,0	5,5	4,5	4,5	5,0	7,9	9,6	11,0

Źródło: World Bank Data 2019, <https://databank.worldbank.org/data/source/population-estimates-and-projections>

Według zmodyfikowanej skali starości populacji ONZ za starą możemy uznać populację, gdy odsetek osób w wieku 65 i więcej lat przekroczy 14%, a za hiperstarą (sędziwą) jeśli osoby w wieku poprodukcyjnym stanowić będą więcej niż 21% populacji (Jurek, 2012). W przypadku Białorusi w 2010 roku seniorzy stanowili 14% populacji i według prognoz demograficznych w 2050 roku odsetek seniorów osiągnie poziom niemal 24%. Inaczej sytuacja kształtuje się w Kazachstanie, gdzie udział seniorów w populacji w 2017 roku wyniósł 7%, czyli jest to dolny próg, od kiedy można uznać, że populacja zaczyna się starzeć. Warto podkreślić, że proces starzenia w przypadku tego kraju będzie przebiegał stopniowo, lecz nie przekroczy 14% według prognoz w 2050 roku. Najmłodszą populacją z pośród analizowanych krajów ma Kirgistan, w 2017 zaledwie 4,5% stanowiły osoby w wieku poprodukcyjnym, a ich udział w po-

pulacji do połowy XXI wieku wzrośnie do 11%. Obecnie w przypadku tego państwa jest to populacja młoda lub ewentualnie dojrząca.

W przypadku Białorusi nie dość, że znacząco wzrasta odsetek seniorów, to jeszcze dodatkowym czynnikiem istotnym ze względu na analizę systemów emerytalnych skierowanych na zaspokajanie potrzeb bytowych osób w wieku poprodukcyjnym jest proces depopulacji, który zauważa się od lat 90. XX wieku. W 2017 roku Białoruś zamieszkiwało ponad 9,5 mln osób, a jeśli obecne trendy demograficzne się utrzymają, na przestrzeni trzech najbliższych dekad liczba mieszkańców zmniejszy się o 1,3 mln. Natomiast zarówno Kazachstan, jak i Kirgistan cechuje duży potencjał demograficzny: w stosunku do 2017 roku liczba mieszkańców w 2050 wzrośnie w przypadku Kazachstanu o 23%, a Kirgistanu o 34%. Obydwa państwa cechuje wysoki współczynnik dzietności kobiet, znacząco powyżej poziomu prostego zastąpienia (2,15<) (World Bank, 2019).

2. Dane i metody badawcze

Celem niniejszego artykułu jest ocena systemów emerytalnych Kirgistanu, Kazachstanu i Białorusi pod kątem zabezpieczenia potrzeb, wynikających z procesu starzenia się społeczeństw tych krajów oraz eksploracja rozwiązań wybranych krajów w zakresie zaspokajania potrzeb emerytów. Rozważania są wynikiem analizy danych i badań wtórnych przeprowadzonych w styczniu i lutym 2018 roku. Autorzy korzystali z baz danych Urzędów Statystycznych Kirgistanu, Białorusi i Kazachstanu.

Hipoteza postawiona w artykule zakłada, że obserwowane między systemami emerytalnymi omawianych krajów różnice będą miały znaczący wpływ na funkcjonowanie aktualnie istniejących systemów emerytalnych (w wyniku przyrostu populacji osób w wieku 65+), w tym na prawidłowe zabezpieczenie potrzeb osób osiągniętych wiek emerytalny.

Artykuł został przygotowany w trzech etapach:

Etap I: zgromadzenie danych statystycznych pozwalających zaobserwować trendy demograficzne w wybranych krajach byłego ZSRR.

Etap II: zgromadzenie literatury przedmiotu dotyczącej systemów emerytalnych Białorusi, Kazachstanu i Kirgistanu. Celem drugiego etapu była analiza rozwiązań z zakresu zabezpieczenia emerytalnego w wybranych krajach.

Etap III: w odniesieniu do sformułowanej hipotezy badawczej autorzy podjęli się odpowiedzi na pytanie, czy kształt systemu emerytalnego w wybranych krajach umożliwia zaspokojenie potrzeb emerytów w Kirgistanie,

Kazachstanie i na Białorusi. Na tym etapie analizowano rozwiązania z zakresu zabezpieczenia społecznego z uwzględnieniem prognoz demograficznych.

W celu uwzględnienia różnic między wybranymi krajami zostały szczegółowo omówione sposoby obliczania obecnych i przyszłych emerytur, wydatki państw na te cele oraz prognozy demograficzne do 2050 roku. Różnice obserwowane między systemami emerytalnymi omawianych krajów ukazują różny stopień zagrożenia prawidłowego funkcjonowania aktualnie istniejących systemów emerytalnych, w wyniku przyrostu populacji osób w wieku 65+. Modele oparte na zasadzie solidarności pokoleniowej utrzymane będą jedynie w krajach, które posiadają rezerwę demograficzną.

3. Systemy emerytalne w wybranych krajach byłego ZSRR

Białoruś

W analizowanych krajach, jedynie na Białorusi przetrwał do dnia dzisiejszego system emerytalny w formie niemal niezmienionej od 1991 roku. Zdaniem Poteraja (2012, s. 190) niewielkie zmiany zostały w nim wprowadzone w roku 1992 (kiedy to wprowadzono powszechną regulację emerytalną i został wydany dekret prezydencki o emeryturach dla służb mundurowych). Podstawą do otrzymania pełnej emerytury na Białorusi, tak jak to było w przypadku ZSRR, jest do chwili obecnej konieczność przepracowania zaledwie 25 lat w przypadku mężczyzn i 20 lat w przypadku kobiet. Jej wysokość zależy zarówno od liczby przepracowanych lat, jak i wysokości otrzymywanej płacy.

Dokładne dane dotyczące metodyki obliczania miesięcznej kwoty należnej obywatelom emerytury przedstawiły Bornukova, Lisenkova i Luzgina (2016, s. 25). Aby uzyskać maksymalną kwotę emerytury, konieczne jest przepracowanie 36 i 31 lat odpowiednio w przypadku mężczyzn i kobiet, a jej wartość może być naliczana do 400% wartości średniej pensji. Ponadto dla każdego emeryta oblicza się indywidualny współczynnik zarobków, który równa się średniej arytmetycznej stosunku jego dochodów miesięcznych do średniej krajowej w trakcie jego aktywności zawodowej. Maksymalny okres zaangażowania pracowniczego wynosi natomiast 45 i 40 lat (dla mężczyzn i kobiet). W efekcie dużego stopnia komplikacji i mnogości czynników branych pod uwagę w momencie obliczania emerytury rozwarstwienie między maksymalną i minimalną emeryturą wynosi ok. 200%.

Kasmach (2016) przedstawiła w swoim opracowaniu kwestię zaangażowania zawodowego na Białorusi już po osiągnięciu wieku emerytalnego.

W 2016 roku ok. 25% emerytów zdecydowało się na kontynuowanie aktywności zawodowej (651 tys. do 2,59 mln emerytów łącznie). Z możliwości otrzymywania dodatkowego dochodu korzystają głównie emerytowani pracownicy służby mundurowej, prawnicy czy osoby zatrudnione w administracji państwowej. Autorka jako przykład podaje 48-letniego oficera miejscowej policji, który otrzymując emeryturę w wysokości 320 USD, może liczyć na dodatkowe zatrudnienie z wynagrodzeniem oscylującym wokół 400 USD.

Wyróżnia się także grupy zawodowe, które mają możliwość wcześniejszego o 5 lub 10 lat przejścia na emeryturę (Rakova, 2008, s. 6–10). Zostały one dokładnie opisane przez Rybchinską (2018). W pierwszej kolejności takie prawo otrzymują pracownicy przedsiębiorstw charakteryzujących się wyjątkowo trudnymi i szkodliwymi warunkami pracy oraz prowadzący prace podziemne. Osoby, które uzyskały wymagany staż pracy (mężczyźni 20 lat i kobiety 16,5 lat, z czego 10 lat musi zostać wypracowane w warunkach szczególnie trudnych w przypadku mężczyzn oraz 7,5 roku dla kobiet), mogą ubiegać się o wcześniejsze o 10 lat przejście na emeryturę. W przypadku zawodów mających kategorię „ciężkich i szkodliwych warunków pracy” możliwe jest wcześniejsze o 5 lat przejście na emeryturę. Do zawodów tych można zaliczyć nie tylko pracowników przedsiębiorstw produkcyjnych, ale również opiekunki i sanitariuszki pracujące w szpitalach psychiatrycznych i na psychoneurologicznych oddziałach domów dziecka. Ponadto ustawą tą są objęci pracownicy kolei (maszyniści) oraz łączności. W ich przypadku konieczne jest przepracowanie 25 i 20 lat w zależności od płci, z czego połowa w trudnych warunkach (Ministerstvo Finansov Respubliki Bielarus', 2019).

Kolejną grupą są osoby zatrudnione uprzednio w administracji państwowej. W ich przypadku możliwe jest o 5 lat wcześniejsze przejście na emeryturę, ale tylko przy spełnieniu warunku osiągnięcia 20 lat stażu pracy (w przypadku obu płci). Ponadto wypłacane im kwoty będą stanowiły tylko połowę wartości przysługującego im świadczenia, które jest płacone od momentu osiągnięcia określonego ustawą wieku. Również lekarze oraz nauczyciele mogą się ubiegać o świadczenia emerytalne 5 lat wcześniej. W ich przypadku konieczne jest spełnienie warunku przepracowania 30 lat przez mężczyzn oraz 25 lat przez kobiety. Kwota w przypadku tej grupy jest większa od średniej i wynosi 423,5 BYN, która przed ostatnią podwyżką z jesieni 2018 roku została oszacowana na 323,1 BYN.

W inny sposób jest naliczana emerytura wojskowych, milicjantów, ratowników, pracowników służby pogranicznej oraz osób zatrudnionych w służbach bezpieczeństwa wewnętrznego. W ich przypadku płatnikiem nie jest

pozabudżetowy fundusz ochrony socjalnej, a bezpośrednio budżet państwa (Koszt Urada, 2015). Podstawowym warunkiem otrzymania wcześniejszej emerytury jest przepracowanie co najmniej 25 lat (12,5 roku w czynnej służbie) i osiągnięcie wieku 46 lat. Prawo do uzyskania świadczenia emerytalnego upoważnia byłych mundurowych do przejścia w stan spoczynku po 20 latach służby i więcej, natomiast jego wypłata będzie następowała od momentu ukończenia 46 roku życia. W przypadku pułkowników, generałów-majorów oraz generałów-pułkowników konieczne jest ukończenie odpowiednio: 50, 55 oraz 60 lat. Na podstawie danych białoruskiego ministerstwa finansów w 2018 roku przeznaczono około 888,8 mln BYN (412,7 mln USD) na wypłatę emerytur pracownikom służb mundurowych, co przy założeniu, że grupa ta została oszacowana na 76 tys. obywateli, daje kwotę 974,56 BYN (453,2 USD) miesięcznie (Ministerstvo Finansov Respubliki Bielarus', 2018a, s. 20–21).

Składki emerytalne stanowią od 2009 roku 29% (obniżenie z 36%) wynagrodzenia brutto otrzymywanego przez osoby pracujące, z czego 28% jest opłacane przez pracodawcę, natomiast 1% przez samego zainteresowanego (Poteraj, 2012, s. 191; Bornukova i in., 2016, s. 33). Cytując dane przedstawione przez Grishchenko (2016, s. 4–8), warto zwrócić uwagę na fakt, że Białoruś w 2014 roku miała znacznie wyższy stosunek, w porównaniu do innych krajów byłego ZSRR, średnich emerytur do średnich wypłat, wynoszący 43,68% (w 2017 roku odnotowano zmniejszenie do poziomu 42%, Lisenkova i Bornukova, 2017, s. 106). Dla porównania ta sama relacja wyniosła w analogicznym okresie 32,98% w Rosji i 29,24% w Kazachstanie. Średnia wartość emerytur w 2014 roku wyniosła w Kazachstanie ok. 250 USD, a w Rosji 280 USD (Bornukova i in., 2016, s. 24–25). Pod koniec 2018 roku kwota ta na Białorusi spadła do poziomu 193 USD, o następstwach czego więcej Stecko (2018) i Ministerstvo Finansov Respubliki Bielarus' (2018b).

Pomimo pewnych sukcesów związanych z polityką socjalną (możliwą dzięki zatrudnieniu pokolenia będącego wynikiem powojennego *boomu* demograficznego) liczba osób wkraczających na Białorusi w wiek emerytalny będzie systematycznie wzrastać. Według badań Meleshko (2008, s. 1–4) w 2007 roku liczba ludzi przechodzących na emeryturę wyniosła 2,6 mln osób (26% społeczeństwa), których koszt utrzymania wyniósł ok. 11% PKB kraju. W 2013 roku udział ten zmalał do 9% PKB, natomiast dane przedstawione przez Lisenkovą i Bornukovą (2017, s. 107–114) pokazują, że utrzymywanie obecnego systemu emerytalnego będzie kosztowało, w nadchodzących latach, budżet państwa coraz więcej. Na podstawie własnych obliczeń, opartych na danych zgromadzonych w raporcie *O sostojanii gosudarstviennyh finansov Respubliki Bielarus'* (2017, s. 12) i portal benefit.by, zmieniało się ono w latach

2007–2017 następująco: 10,8%; 9,5%; 10,7%; 9,4%; 10%; 10,6%; 12,1%; 12,1%; 12,6%; 10,7%; 11,7%.

Pewne korekty do obecnego systemu zostały wprowadzone przez władze Białorusi w 2017 roku, kiedy to zdecydowano się podnieść wiek emerytalny zarówno dla kobiet, jak i dla mężczyzn (odpowiednio do 58 i 63 lat). Reforma została jednak rozłożona w czasie, co przejawia się w tym, że wiek jest systematycznie podnoszony co pół roku. Wcześniej wspomniany poziom ma zostać finalnie osiągnięty w 2022 roku.

Kirgistan

Sytuacja ekonomiczna Kirgistanu w momencie upadku ZSRR była znacznie gorsza niż sytuacja Białorusi, podobnie jak w przypadku pozostałych państw regionu Azji Centralnej. Na ten fakt zwrócił uwagę Mogilevskij (2006, s. 17–18), pokazując, jak odcięcie kraju od dotacji moskiewskich wpłynęło na strukturę jego budżetu w latach kolejnych. W połowie 1991 roku 6% krajowego PKB Kirgistanu było wydawane na utrzymanie emerytów, a średnia wartość emerytur nie mogła wynieść mniej niż 63% średniego wynagrodzenia otrzymywanego w czasie aktywności zawodowej danego pracownika. PKB kraju, po uzyskaniu niepodległości w 1991 roku, zmalało o 52% w stosunku do 1990 roku. Zdaniem Eshymbaeva (2013, s. 1–4), mimo niewielkiego odsetka osób upoważnionych do pobierania wówczas świadczeń emerytalnych, koszt ich utrzymania wzrósł do ok. 10% PKB, a realna wartość emerytur zmniejszyła się w 1994 roku do 70% stanu z 1990 roku.

Podobnie jak w przypadku Białorusi, Kirgistan odziedziczył z końcem 1991 roku nieefektywny, radziecki system emerytalny. Jak wspomniano wcześniej, opierał się on na zasadzie systemu repartycyjnego, a także na niskim wieku emerytalnym (60 lat dla mężczyzn i 55 dla kobiet). W przeciwieństwie do Białorusi, już w połowie lat 90. miejscowe władze zdały sobie sprawę z niemożności jego utrzymywania w ówczesnym stanie i zdecydowały się na przeprowadzenie reformy emerytalnej, w dużej mierze zgodnie z zaleceniami m.in. Banku Światowego (Becker, Seitanova i Urzhumova, 2005, s. 25–30).

Jedną z głównych przyczyn rosnącej nieefektywności dotychczasowego modelu była duża dysproporcja wpłacanych świadczeń między generującymi nadwyżki ośrodkami miejskimi, a praktycznie nieuczestniczącą w tym procesie wsią. W efekcie Krajowy Fundusz Emerytur, utrzymujący się z wpłacanych przez pracujących składek, już w 1996 roku odnotował 5% deficytu, który rok później wzrósł do 20% (włączając transfery z budżetu państwa) i 21% w 1998 roku. Konieczne stało się podniesienie wieku emerytalnego dla obu

płci (odpowiednio do 63 i 58 lat), wprowadzenie systemu zdefiniowanej składki emerytalnej (*notional defined contribution system*, NDC) oraz ograniczenie liczby profesji, którym przysługiwało prawo do wcześniej emerytury (Becker i Anderson, 2000, s. 460–461).

Opracowanie Beckera, Seitanovej i Urzhumovej (2005, s. 31–38) pokrótce wyjaśnia zmiany wynikające z wdrożenia reformy emerytalnej oraz ustanowienia niezależnego od rządu Funduszu Emerytalnego (lata 1996–1997). Oprócz podniesienia wieku emerytalnego zmieniono również system finansowania emerytur. Od tamtego momentu składka emerytalna została podzielona na dwie części: podstawową i ubezpieczeniową. Pierwsza z nich była identyczna dla każdego obywatela i jej wypłacenie zależało jedynie od stażu pracy, który podobnie jak na Białorusi wynosił odpowiednio 25 i 20 lat dla mężczyzn i kobiet.

Wielkość składki ubezpieczeniowej została natomiast uzależniona od wartości zakumulowanego kapitału na wirtualnym koncie ubezpieczeniowym danej osoby w trakcie jej aktywności zawodowej, a następnie kwotę tę mnożono przez współczynnik aktuarialny. Do momentu ustanowienia zaawansowanego systemu przechowywania danych wartość ubezpieczenia obliczano, mnożąc 1% od liczby lat aktywności zawodowej przez wysokość wypłaty miesięcznej danej osoby. Koniecznością, aby móc otrzymać wypłatę z jej tytułu, było przepracowanie minimum 15 lat.

Pierwszą większą poprawką wdrożoną do tego systemu było dodanie w 2010 roku komponentu w pełni ufundowanej składki zdefiniowanej (*fully funded defined contribution*, FFDC). W jej efekcie każda osoba pełnoletnia urodzona po 1969 roku (w zależności od płci), a także zatrudniona w sektorze formalnym jest zobowiązana do comiesięcznego odprowadzenia 2% wartości swojej wypłaty na składkę emerytalną (*Kyrgyz Republic. Public expenditure review policy notes. Pensions*, 2014, s. 2–4). W tym samym czasie podjęto także decyzję o pełnym przeniesieniu transferów związanych z wypłatą emerytur podstawowych z funduszu socjalnego na budżet państwa. Pozostał on odpowiedzialny za emerytury wojskowe, subsydia energetyczne dla emerytów oraz dodatkowe zasiłki dla uprzywilejowanych grup emerytów. W efekcie tej poprawki systemu emerytalnego na obecne świadczenia emerytalne składają się: emerytura podstawowa, element przejściowy (SP1), emerytura ubezpieczeniowa (SP2) i wkład zdefiniowany (FFDC).

Ich łączną sumę oblicza się w następujący sposób: wartość emerytury bazowej wynosiła w 2017 roku ok. 15% średniej pensji w danym okresie w kraju, wysokość komponentu SP1 była zależna od wysokości zarobków danej osoby, wypłata z tytułu SP2 zależała od łącznej sumy składek ubezpieczeniowych

uiszczonych przez pracownika w czasie jego aktywności zawodowej, natomiast FFDC to 2% z każdej wypłaty, wpłacane na specjalne konto emerytalne każdego pracującego obywatela Kirgistanu, który uzyskuje dostęp do tych środków już po przejściu na emeryturę. Bazując na danych przedstawionych przez Sooronbaevą (2017, s. 2–3), wysokość emerytury podstawowej w 2017 roku wynosiła 1780 som (26 USD) i stanowiła 38% wartości całej emerytury. Jej wysokość zależy od średniej płacy w danym okresie.

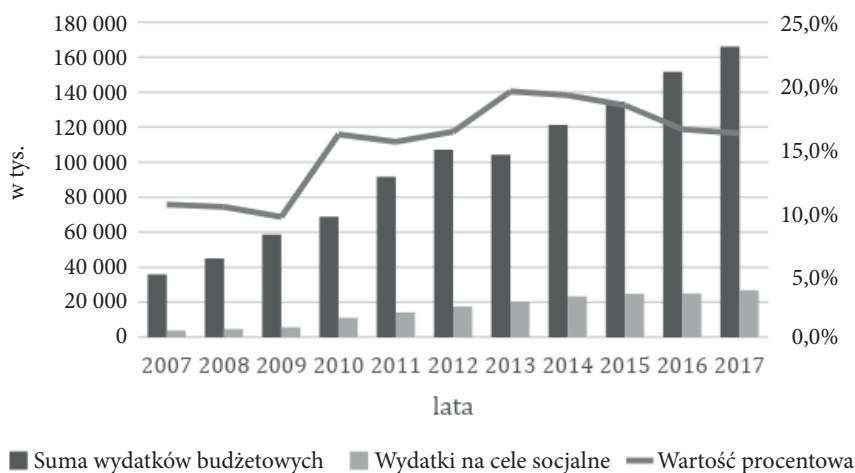
Mimo wdrażania kolejnych usprawnień system emerytalny Kirgistanu pozostaje nieefektywny. Małe emerytury są skutkiem niskich płac, od których naliczane są składki emerytalne (obecnie 25% od wartości miesięcznego wynagrodzenia brutto). Jednak problem jest znacznie bardziej złożony, na co zwraca uwagę Atahanow (2016, s. 115–116) i władze państwa w dekreście *Ob utverzhdenii Konceptcii razvitiia sistemy pensionnogo obespechenija Kyrgyzskoi Resspubliki* (2014, s. 1–8). Pomimo rosnącej liczby emerytów (ich liczba w 2016 roku wyniosła 661 tys.) według opracowania *Urovien' zhizni naselenija Kyrgyzskoi Respubliki 2012–2016* (2017, s. 36), zmniejsza się liczba osób regularnie odprowadzających składki emerytalne. Jest to spowodowane zarówno odpływem siły roboczej poza granice kraju (głównie do Rosji), jak i bardzo niskimi wpłatami na cele emerytalne rolników oraz przedsiębiorców prowadzących własną działalność gospodarczą.

Powołując się na dane przedstawione w rządowym rozporządzeniu przytaczanym powyżej, można stwierdzić, że istnieje znaczące rozwarstwienie między wartością uiszczanych składek emerytalnych osób pracujących w sferze formalnej a dwiema przytoczonymi grupami. Osoby zatrudnione w sektorach „oficjalnych” stanowią 60% społeczeństwa i odpowiadają za 97% wszystkich wpłat na działanie systemu emerytalnego. Rolnicy i mali przedsiębiorcy stanowią aż 40% całego społeczeństwa, natomiast ich łączny udział w formowaniu się wpłat na ubezpieczenia socjalne nie przekracza 3% ich całości. By jeszcze bardziej uwypuklić tę dysproporcję, przytaczany jest fakt o 1-procentowym udziale rolnictwa w tym procesie, w momencie gdy w 2012 roku 36% wszystkich wydatków emerytalnych trafiło właśnie do tego sektora. Co ciekawe, Atahanow (2016, s. 114) uważa, że wartość ta mogła wynieść nawet 60%. Partycypacja rolników jest naliczana na podstawie płaconego przez nich podatku od gruntu rolnego.

Kolejnym problemem jest rosnąca liczba osób przechodzących na przedwczesną emeryturę. W 2016 roku ok. 77,6 tys. osób skorzystało z takiej możliwości (14,3% wszystkich emerytów). Wśród nich można wyróżnić osoby zamieszkujące i pracujące na terenach wysokogórskich i strefach o utrudnionym dostępie, wielodzietne matki, matki dzieci z problemami zdrowot-

nymi, osoby pracujące w trudnych warunkach przemysłowych, uczestników likwidacji konsekwencji wybuchu reaktora jądrowego w elektrowni atomowej w Czarnobylu. Największy odsetek stanowią matki, które urodziły pięcioro bądź więcej dzieci, ich liczba wyniosła 45,4 tys. (64% całości). W przypadku, gdy zamieszkują tereny wysokogórskie, ich wiek emerytalny jest automatycznie obniżany do 53 lat, przy konieczności wypracowania 15 lat, do 50 lat przy wypracowanych 25 latach i do 45 lat, jeżeli w tym czasie kobieta zdążyła przepracować 15 lat.

Znacznie mniej niż na Białorusi, bo tylko ok. 10% społeczeństwa, według danych opublikowanych w *Urovien' zhizni naselenija Kyrgyzskoi Respubliki 2012–2016* (2017, s. 36), pracuje także po wkroczeniu w wiek emerytalny. Średnia emerytura w 2016 roku wynosiła 5235 somów (76,74 USD) i wzrosła względem roku poprzedniego o 339 somów (5 USD). Średnia długość wieku w 2018 roku wyniosła natomiast 76 lat dla kobiet i 68 lat dla mężczyzn (*Life expectancy in Kyrgyzstan*, 2018). Relacja średniej emerytury do średniego wynagrodzenia, według danych przedstawionych w *Kyrgyz Republic. Public expenditure review policy notes. Pensions* (2014, s. 5–17), oscyluje między 35

Rysunek 1. Wydatki budżetowe Kirgistanu na cele socjalne w latach 2007–2017. Kwoty wyrażone w somach oraz jako procent wydatków budżetowych ogółem

Kurs wymiany KGS/USD w styczniu 2018 roku wynosił 68,37, 2018, na podstawie https://kgs.fxexchange-rate.com/usd-2018_01_27-exchange-rates-history.html

Źródło: NSC (2018), *Government Budget Expenditure*, Finance statistics webpage. Bishkek. Pobrane z: http://www.stat.kg/en/statistics/finansy/?fbclid=IwAR2t7eMTDAsrBdNQoXUcoZ1Qw_dA1es_G2ywhWlvW5VUZQpNXSV90eGvUc

a 40% i prognozuje się, że wartość ta będzie się systematycznie zmniejszać (by zatrzymać się po 2030 roku na poziomie ok. 30%).

Według danych przedstawionych w *Social'nyje tendenciji Kyrgyzkoi Respubliki* 2011–2015 (2016, s. 104–108) wydatki na cele socjalne (emerytury i renty) stanowią coraz większą kwotę jej łącznych wydatków budżetowych w skali roku. Trend ten ma się utrzymać także w latach kolejnych. Dane za okres 2007–2017 przedstawiono na rysunku 1 na podstawie informacji zebranych i opracowanych przez OECD w *Obzorze sistemy social'noi zaschity Kyrgyzstana* (2018, s. 153–157) i dodatkowo National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic (2018).

Kazachstan

Podobnie jak w przypadku Kirgistanu, pierwsze lata po upadku ZSRR cechowały się w Kazachstanie znacznym pogorszeniem się krajowych wskaźników makroekonomicznych. Powołując się na dane opracowane przez Falkinghama i Vlachantoniego (2010, s. 29–34), można stwierdzić, że już w 1992 roku inflacja cen dóbr konsumpcyjnych osiągnęła poziom 3000%, natomiast PKB kraju zmniejszyło się o 11,3%. Między 1994 a 1997 rokiem zadłużenie krajowego funduszu emerytalnego w stosunku do PKB zwiększyło się z 12 do 53%. Zaistniała sytuacja sprzyjała wzrostowi bezrobocia wśród społeczeństwa, co doprowadziło w 1998 roku do sytuacji, w której na 100 pracujących przypadają 83 osoby pobierające świadczenia socjalne lub emerytalne. W konsekwencji władza, na czele z prezydentem Nursułtanem Nazarbajewem, zdecydowała się na wprowadzenie gruntownych reform, a jedną z nich, która odgrywała główną rolę, była reforma systemu emerytalnego.

Do momentu jej wdrożenia system emerytalny działający w Kazachstanie przypominał ten funkcjonujący obecnie na Białorusi. Według danych przedstawionych przez Lima (2005, s. 3–4) do 1998 roku wysokość składki emerytalnej wynosiła 31% wypłaty osoby pracującej, z czego aż 30% z tej kwoty było odprowadzane przez pracodawcę, natomiast tylko 1% przez pracownika. W 1996 roku wydatki budżetowe na emerytury wynosiły 5% PKB z tendencją do wzrostu w przyszłości, który poskutkował wdrożeniem reformy.

Zdaniem Citkilova (2013, s. 198–199), najważniejszym jej założeniem było odejście od solidarnościowego systemu emerytalnego (PAYG) na rzecz rozwiązania opartego na systematycznej akumulacji składek odprowadzanych od wypłat pracowniczych. Model ten był wzorowany na schemacie wdrożonym w połowie lat 80. XX wieku w Chile. Wprowadzeniu tak radykalnego rozwiązania, w porównaniu ze zmianami wdrażanymi w pozostałych byłych

republikach ZSRR po jego rozpadzie, sprzyjała korzystna sytuacja demograficzna (pod koniec lat 90. emeryci stanowili ok. 15% społeczeństwa). Dla porównania, w tym samym czasie w Rosji i na Ukrainie odsetek ten wynosił ok. 30%.

Od 1998 roku w Kazachstanie funkcjonuje system emerytalny oparty na trzech filarach, nieco przypominający w założeniach ten istniejący w Kirgistanie. Pomimo oficjalnego odejścia od PAYG obecnie trwa okres przejściowy, który zakończy się według obliczeń Belanovskiego (2014, s. 4) ok. 2030 roku. Faktycznie ci obywatele, którzy na dzień 1 stycznia 1998 roku posiadali co najmniej 6-miesięczny staż pracy, będą otrzymywali emeryturę, po zakończeniu aktywności zawodowej, w ramach obu systemów. Za wypłatę emerytury solidarnościowej odpowiedzialne jest Państwowe Centrum Wypłaty Emerytur. Emerytura ta jest wypłacana do końca życia obywatela.

W kontekście składek odprowadzanych od wypłaty (po 10% jej wartości w ujęciu comiesięcznym zarówno przez pracodawcę, jak i pracownika) za ich przechowywanie i wypłacanie było pierwotnie odpowiedzialne 11 specjalnych funduszy emerytalnych. Zostały one jednak zastąpione w 2013 roku przez Państwowy Zunifikowany Fundusz Emerytalny. W tym przypadku składki są wypłacane do momentu wyczerpania się łącznego wolumenu, wpłaconego przez pracownika w czasie jego aktywności zawodowej. Istnieje także możliwość odprowadzania dodatkowych składek na cele emerytalne prywatnie. Są one zwolnione od podatku do wysokości 50 USD (Maltseva i Janenova, 2018, s. 9).

Według Belanovskiego (2014, s. 5–6) wdrożenie reformy wraz z podniesieniem wieku emerytalnego dla kobiet (z 55 do 58 lat) i mężczyzn (z 60 do 63 lat) poskutkowało w latach 2000–2011 siedmiokrotnym podniesieniem emerytury minimalnej, do 163 USD, ośmiokrotnie wzrosła jej średnia wartość (246 USD), a wielkość maksymalnej emerytury osiągnęła pułap 355 USD (wzrost o 640%). Biorąc pod uwagę fakt, że minimalne koszty utrzymania ustalono w 2011 roku na poziomie 108 USD, wysokość średniej emerytury przewyższała tę wartość o 226%. Średnia płaca w tym czasie wynosiła 632 USD. Stopa zastąpienia średniej płacy emeryturą wyniosła wówczas 38,9%. W 2005 roku administracja państwowa zdecydowała się na wdrożenie bazowej emerytury, przysługującej każdemu obywatelowi Kazachstanu po osiągnięciu odpowiedniego wieku, bez względu na liczbę przepracowanych przez niego lat i wysokość zarobków uzyskiwanych w czasie jego aktywności zawodowej. W 2011 roku jej wartość wynosiła 50% wartości minimalnego kosztu utrzymania (Citkilov, 2013, s. 200).

W 2013 roku doszło do kolejnej modyfikacji kazachskiego systemu emerytalnego. Bazując na opracowaniu przygotowanym przez Maltsevą i Janenovą

(2018, s. 2–8), wprowadzono kilka istotnych zmian do dotychczasowego systemu. Głównie zrównano wiek emerytalny kobiet i mężczyzn, który od tego momentu wynosi 63 lata. Ustalono również wówczas, że minimalna wartość emerytury wypłacanej w ramach pierwszego filaru (tj. składki płaconej comiesięcznie od wypłaty osoby pracującej) nie może być niższa od płacy minimalnej i jej wartość w 2018 roku wyniosła 82,5 USD. W przypadku emerytury maksymalnej uznano, że może ona wynosić nie więcej niż 75-krotność tejże kwoty, co dało w roku minionym pułap 6184,5 USD. W przypadku emerytur wypłacanych w ramach solidarnościowego funduszu emerytalnego, ich wypłaty następują odpowiednio po 25 i 20 latach pracy w przypadku mężczyzn i kobiet. Obecnie ok. 66% aktywnych zawodowo obywateli Kazachstanu regularnie odprowadza składki emerytalne.

Zmiany objęły także stawki wypłacane w ramach emerytury bazowej. Od 1 lipca 2017 roku jej wysokość zależy od stażu pracy. Osoba, która przepracowała mniej niż 10 lat, może liczyć na emeryturę bazową na poziomie 50% minimalnych kosztów życia, natomiast z każdym kolejnym rokiem stażu pracy powyżej 10 lat jej wartość wzrasta o 2%. W przypadku osób pracujących powyżej 35 lat jej kwota osiągnie 100% tegoż wskaźnika. Od 2020 roku zostanie wprowadzona składka emerytalna płacona przez pracodawcę na indywidualne konto pracownika znajdujące się w Państwowym Zunifikowanym Funduszu Emerytalnym. Jej wysokość ma wynieść 5% od wypłaty pracownika i będzie wypłacana mu do końca życia, najwcześniej po pięciu przepracowanych latach. Dodatek ten ma zapewnić przynajmniej 40-procentowy stosunek średniej emerytury do średniej płacy w długim okresie (Kudriavcewa, 2016, s. 178–180; Maltseva i Janenova, 2018, s. 10).

Zakończenie

Mimo wdrażania kolejnych reform dotyczących systemów emerytalnych w opisanych krajach trudno o ich jednoznaczną ocenę. W przypadku Białorusi jakiegokolwiek zmiany przebiegają najwolniej, natomiast należy mieć na uwadze fakt, że jeszcze do niedawna praktycznie niezmienną strukturą od czasów rozpadu ZSRR miała swoje uzasadnienie. Obecnie realizowana reforma dotycząca stopniowego podnoszenia wieku emerytalnego jest prawdopodobnie niedostatecznym działaniem w ujęciu długookresowym i kolejne zmiany będą konieczne.

W przypadku Kirgistanu i Kazachstanu znaczące reformy strukturalne, dotyczące systemów zabezpieczeń społecznych, są realizowane od ponad 20 lat.

Oba systemy znajdują się obecnie w stanach przejściowych, przez co ich czytelność jest co najmniej wątpliwa. Szczególne uwagi wzbudza, najszerzej opisany w tekście ze względu na swoje skomplikowanie, model kirgiski. Mimo zdecydowania się przez centralne władze na odejście od systemu solidarnościowego efektywność ściągальności składek emerytalnych wydaje się spadać. Jest to spowodowane nie tylko liczną emigracją zarobkową osób w wieku produkcyjnym, ale i nieproporcjonalnie niskimi wpłatami na cele emerytalne rolników oraz przedsiębiorców prowadzących własną działalność gospodarczą (których liczba prawdopodobnie będzie w przyszłości rosła).

Wydaje się, że systemem, który wykazuje się największą stabilnością i przewidywalnością w kolejnych dekadach, jest ten kazachski. Uzyskana emerytura w przypadku obywatela Kazachstanu w coraz większym stopniu zależy od wysokości składek wypracowanych i odprowadzonych bezpośrednio z jego wypłaty. Ponadto w najbliższych latach będzie rósł odsetek osób aktywnych zawodowo, co powinno się przełożyć na zmniejszenie obciążenia budżetu państwa z tytułu dofinansowań przeznaczanych na cele socjalne.

Na podstawie analizy zebranego materiału autorzy określili nowe pola badawcze. W pierwszej kolejności stwierdzili oni, że warto pogłębić wiedzę dotyczącą pozaskładkowych źródeł finansowania emerytur w relacji do budżetu oraz trendów w zakresie wzrostu gospodarczego i ogólnego rozwoju społeczno-gospodarczego badanych państw. Dzięki zgłębieniu trendów demograficznych oraz charakterystyki wybranych systemów emerytalnych autorzy zwracają uwagę na pozytywną tendencję w kontekście przyrostu naturalnego w krajach Azji Centralnej w nadchodzących dekadach. Może on nieść za sobą niewątpliwe szanse dla przyspieszenia dynamiki rozwoju tego regionu w przyszłości.

Bibliografia

- Atahanov, S. E. (2016). Niektóre aktualne problemy pensyjnego zabezpieczenia w Republice Kirgistan, *Vestnik KPSU*, 2(16), 2016, 114–116.
- Becker, C. M., Seitanova, A. S. i Urzhumova, D. S. (2005). *Pensions reform in central Asia: An overview*. Center for Intergenerational Studies, Institute of Economic Research, Hitotsubashi University, 25–38.
- Becker, C. M. i Anderson, K. H. (2000). *Post-soviet pension systems, retirement, and elderly poverty: findings from the Kyrgyzstan Republic*. Kluwer Academic Publishers, 460–461.

- Belanovskij, S. A., (2014). *Razrabotka predlozhenija po reformirovaniju pensionnoi sistemy Rossii c ychetom opyta Kazahstana*. Rossijskaja Akademia Narodnogo Hozjastvija i Gosudarstvennoi sluzhby pri prizidentie Rossijskoi Federacji, 4–6.
- Benefit. (2018). *Valovoi vnutriennij produkt Belorusi*. Pobrane z <https://benefit.by/info/vvp/>
- Bornukova, K., Lisenkova, K. i Luzgina, A. (2016). *Pensionnaja sistema Bielarusi: tekuschije sostojanije i nieobchodimost' reformy*. BERO Policy Paper Series, PP no. 27, 24–33.
- Citkilov, P. J. (2013). Nakopitel'naja pensionnaja sistema v Respublikie Kazahstan: Retrospektiva i realii, istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juriditscheskie nauki, kul'turologija i isskustvovedenije. Voprosy teorii i praktiki: *Tambov: Gramota*, 2013, 8(34), 198–200.
- Eshymbaev, U. M. (2013). *Analiz kyrgyzskoi modeli pensionnogo obespechenija nasilenija*. Kyrgyzkij nacional'nij universitet imieni Zhusupa Balasagina, 1–4.
- Falkingham, J. i Vlachantoni, A. (2010). *Pensions and social protection in Central Asia and South Caucasus: developments in the post-soviet era*. Centre for Research on Ageing. School of Social Sciences, University of Southampton, 29–34.
- Grishchenko, N. (2016). Pensions after pension reforms: A comparative analysis of Belarus, Kazakstan, and Russia. *Procedia Economics and Finance*, 36(2016), 4–8.
- Iwański, R. (2017). Nowe oblicza starości z perspektywy dalszego starzenia się populacji, *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 2017, 11(5), 113–128.
- Jurek, L. (2012). *Ekonomia starzejącego się społeczeństwa*. Warszawa: Wydawnictwo Difin SA.
- Kasmach, L. (2016). Paradoxes of the pension reform in Belarus. *Belarus Digest*. Pobrane z <https://belarusdigest.com/story/paradoxes-of-the-pension-reform-in-belarus/>
- Koszt Urada. (2015). *O Fondah vniebyudzhjetnyh zamolvite slovo*. Pobrane z <https://xn--80aalwumni7b.xn--90ais/ru/analytics/84-o-fondax-vnebyudzhjetny-x-zamolvite-slovo>
- Krawczyk, A. (2016). Kreml bez sierpa i młota. *Polityka*. Pobrane z <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1687074,1,zagadki-upadku-zsrr.read>
- Kudriavceva, L. N. (2016). Pensionnyje sistemy stran – chlenov EAEC w kontekste sozdanija Edinogo Ekonomicheskogo Prostranstva. *Nacional'nyje interesy: priority i besopasnost'* 3(2016), 173–185.
- Kyrgyz Republic. *Public expenditure review policy notes. Pensions*. (2014). The World Bank Report no. 89007, 2–17.
- Kyrgyzstan Som (KGS) to United State Dollar (USD). Pobrane 28 stycznia 2018 z https://kgs.fxchangerate.com/usd-2018_01_27-exchange-rates-history.html
- Life Expectancy in Kyrgyzstan*. (2018). Pobrane z <http://www.geoba.se/country.php?cc=KG&year=2018>
- Lim, J. (2005). *Pension reform in Russia and Kazakhstan*. Wharton Research Scholars 27, 3–4.

- Lisenkova, K. i Bornukova, K. (2017). Effects on population ageing on the pension system in Belarus. *Baltic Journal of Economics*, 105–114.
- Litwiński, M. (2017). Wydatki w ramach zabezpieczenia społecznego jako inwestycja w kapitał ludzki w Polsce. *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 2017, 10(5). doi: 10.18559/SOEP.2017.10.6
- Madison, B. (1982). *Soviet social welfare system*. The Frederik Burk Foundation for Education, 13–25.
- Maltseva, E. i Janenova, S. (2018). *Reversing Pension Privatization in Kazakhstan*. (Working Paper No. 67, 2–10). International Labour Organization.
- Meleshko, H. T. (2008). Pensionnaia reforma v Bielorusi i Rosiji. *Vestnik trudovogo prava i social'nogo obespechenija*. Vypusk. 3: Srovnitel'noe trudovoje pravo i pravo social'nogo obespechenija Rossiji: istorija, teoria, i juridicheskaja praktika, 1–4.
- Ministerstvo Finansov Respubliki Belarus'. (2017). *O sostojanii gosudarstviennyh finansov Respubliki Belarus'*. Minsk, 12.
- Ministerstvo Finansov Respubliki Belarus'. (2018a). *Biodzhet Respubliki Belarus' dla grazhdan na 2019 god*, 20–21.
- Ministerstvo Finansov Respubliki Belarus'. (2018b). *Tablica vyhoda na pensiju*. Pobrane z <https://myfin.by/wiki/term/tablica-vyhoda-na-pensiju>
- Ministerstvo Finansov Respubliki Belarus'. (2019). *Pensii po vozrastu v Bielorusi*. Pobrane 9 lutego 2019 z <https://myfin.by/wiki/term/pensiya-po-vozrastu-v-belorusi>
- Mogilevskij, R. (2006). *Model' pensionnoi sistemy*. Centr ekonomicheskikh i finansovyh issledovatel'nyh razrabotok, 17–18.
- Muller, K. (2002). From the state to the market? Pension reform paths in Central-Eastern Europe and the former Soviet Union. *Social Policy & Administration*, 36(2), April 2002, 158–165.
- National Statistical Committee of the Kyrgyz Republik. (2018). Pobrane z <http://www.stat.kg/en/statistics/finansy/>
- Nacional'nyj statisticheskij komitet Kyrgyzskoi Respubliki. (2016). *Social'nyje tendencii Kyrgyzskoi Respubliki 2011–2015*. Bishkek, 104–108.
- Nacional'nyj Statisticheskij Komitet Kyrgyzskoi Respubliki. (2017). *Urovien' zhizni naselenija Kyrgyzskoi Respubliki 2012–2016*. Bishkek, 36.
- Ob utverzhdenii koncepcii razvitiia sistemy pensionnogo obespechenija Kyrgyzskoi Respubliki. (2014). Postonavlennije Pravitel'stva Kyrgyzskoi Respubliki ot 24.11. 2014 g. n. 670, 1–8.
- OECD Development Center. (2018). *Obzor sistemy social'noi zaschity Kyrgyzstana*, 153–157
- Poteraj, J. (2012). *System emerytalny na Białorusi*. Łomża: Państwowa Wyższa Szkoła Informatyki i Przedsiębiorczości, 190–191.
- Rakova, E. (2008). *Zakonadatel'nyje ramki pensionnoi sistemy Bielarusi: nyneshnija situacija, plany pravitel'stvo i vozmozhnyje napravlenija reformy*. Issledovatel'nyj Centr IPM, 6–10.

- Rybchinskaja, A. (2018). Shacht'or, stiuardessy, mnogodetnyje mamy: kto mozhet uiti na pensiiu na piat' let ran'she. *Komsomol'skaja pravda*. Pobrane z <https://www.kp.by/daily/26871/3914080/>
- Smith, M. B. (2012). Social right in the soviet dictatorship: The constitutional right to welfare from Stalin to Brezhnev. *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development*. University of Pennsylvania Press, 3(3), 2012, 385–387.
- Sooronbaeva, A. (2017). *How pension system works in Kyrgyzstan*. Central Asian Bureau for Analytical Reporting, 2–3.
- Stecko, L. (2018). *Sravnivaem dohody. Chto mozhno bylo kupit' na sredniuju pensiju piat' let nazad i sejchas*. Intex-Press. Pobrane z <https://www.intex-press.by/2018/11/16/sravnivaem-dohody-chto-mozhno-kupit-v-belarusi-na-sredny-uyu-pensiyu-pyat-let-nazad-i-sejchas/>
- Wong, M. K. (2015). Problems of PAYG pension scheme and pension reform – a note on overseas experience and international guidelines, *Economic Analysis and Business Facilitation Unit*, 1–2.
- World Bank Data. (2019). Pobrane z <https://databank.worldbank.org/data/source/population-estimates-and-projections>